



This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

### **Usage guidelines**

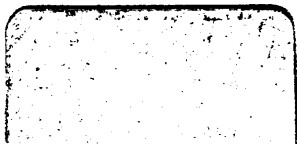
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

### **About Google Book Search**

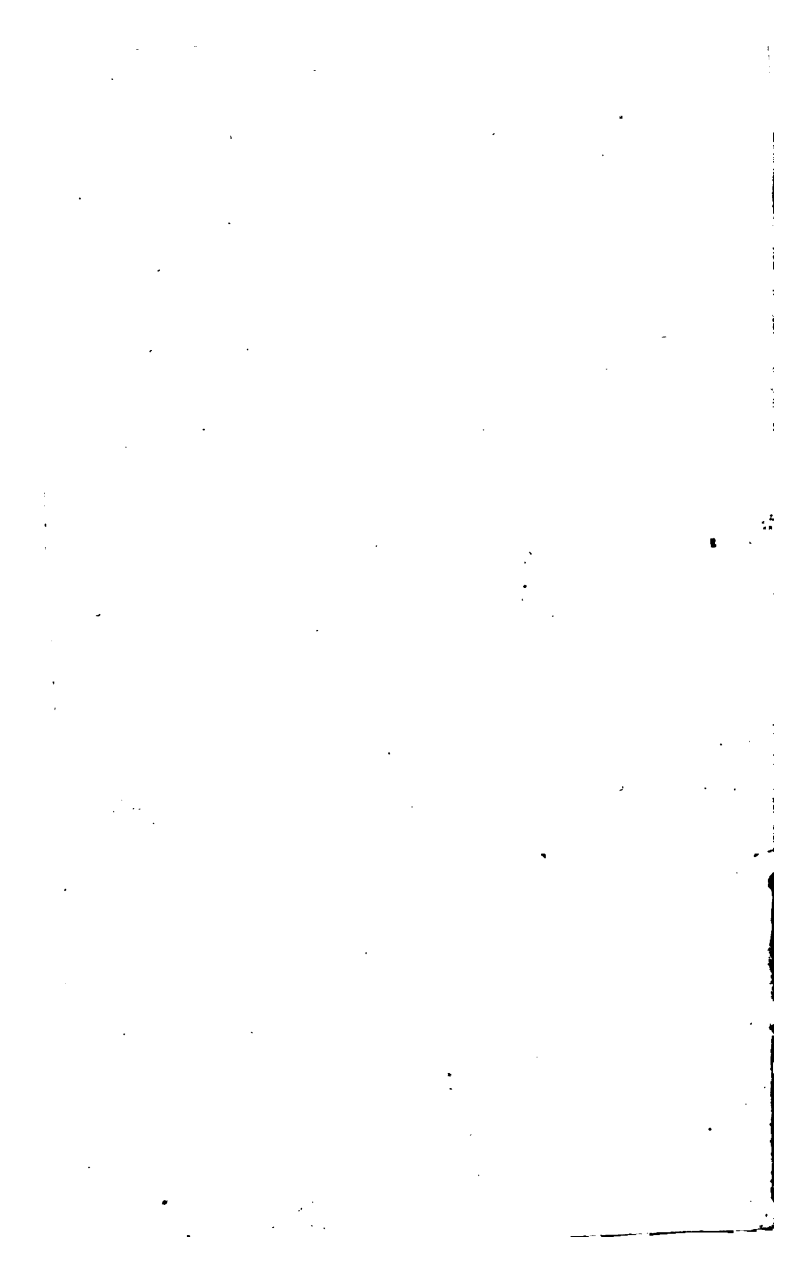
Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>



ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԱՊՈՍՏՈՍՆԻ

Վարդաթ/և 227/231



229

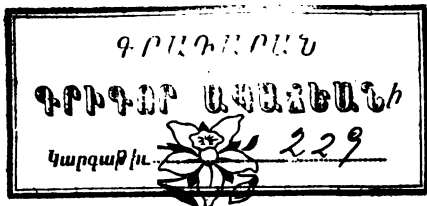
# ՍԿՍՆԱԿ ԲԱՆԱՍԷՐ

ՊԱՏԱՍԻԱՆ ԱՌ ՏԻԱՐ Բ. ԽԱԼԱԹԵԱՆՑ

Ի ՄԱՍԻՆ ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԵԱՆ

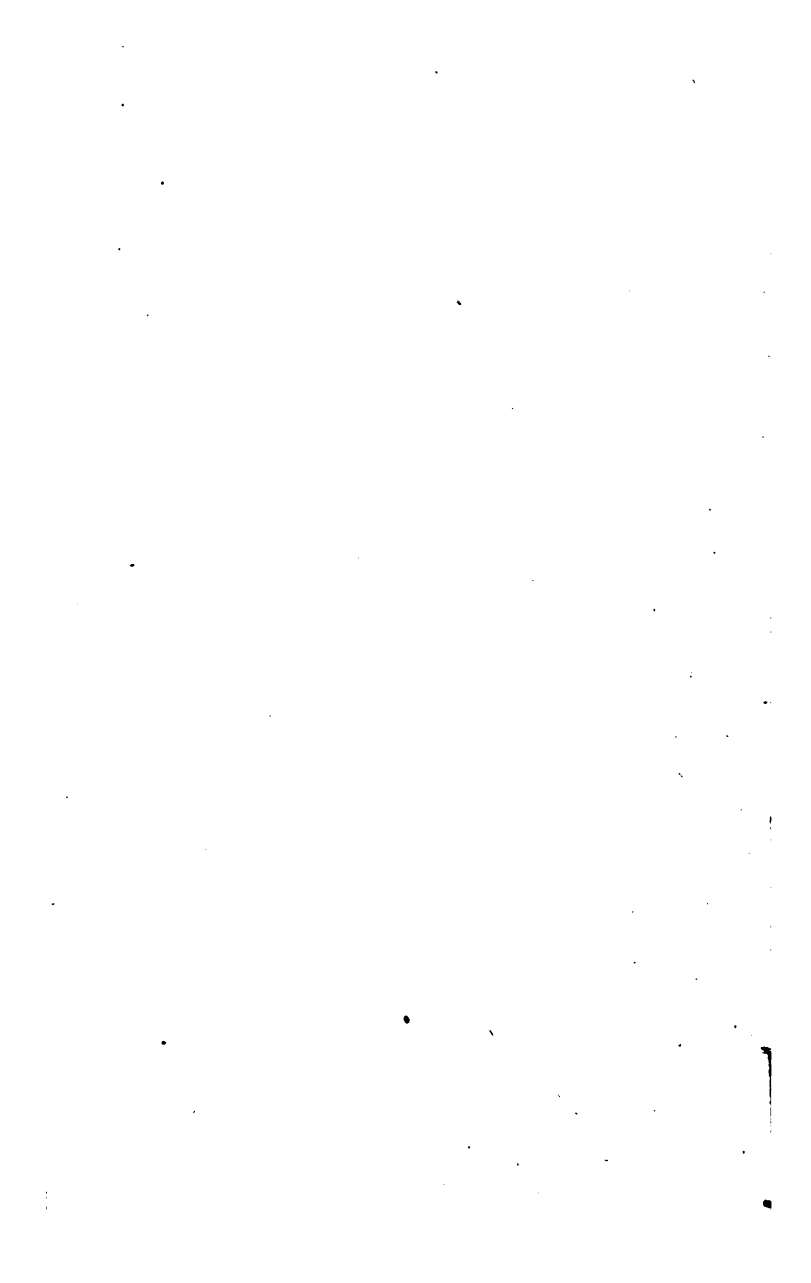
Ի ՍԿԶԲԱՆԷ ՄԻՆՉ Ծ՝ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ

ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆՆ ՀԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՈՒՐՈՒԱԳԾԻՍ



ՎԻՆԵՏԻԿ - Ս. ՂԱԶԱՐ

1904



# ՊԱՏԱՍԻԱՆ ԱՌ ՏԻԱՐ Բ. ԽԱԼԱԹԵԱՆՑ

Ի ՄԱՍԻՆ ԳՆԵԱԳԱՏՈՒԹԵԱՆ

Ի ՍԿՋԲԱՆԷ ՄԻՆՁ Ց՛ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆՆ

ՀԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՈՒՐՈՒԱԳԾԻՍ

---

**ՏԻԱՐ Բ. ԽԱԼԱԹԵԱՆՑ** Հանդես Ամսօրեայի վերջին Հոկ.ի և Նոյ.ի թուոց մէջ կը քննադատէ իմ ի սկզբանէ մինչ ցԱրշակունի Հարստութիւնն Հայ պատմութեան նախափորձ ուրուագիծս, ու շուրջ 25 կէտերու մասին կարգ մը առարկութիւններ ընելով՝ կ'երակացնէ թէ, այդ գործն « նոյն իսկ իբրև Փորձ չէ կարող աջող համարուիլ »: Ինչպէս խնդրոյ առարկայ երկի յառաջաբանին մէջ ըսած եմք՝ « Դեռ ժամանակն հասած չէ Հայկազեան անուանեալ այս կարելոր շրջանի իրական պատմութիւնն գրելու ... մենք արժան համարեցինք ցարդ ձեռք բերուած ծանօթութեանց շնորհիւ ուրուագծել հաւանական պատմութեան մեծ գծերն ու գրել

նախափորձն ... » : Ուստի ինչպէս կը տեսնուի կատարեալ գործ մը ընելու յաւակնութիւնն ունեցած չեմք, սակայն չեմք կարծեր որ Տիար Խալաթեանցի ըսածին համաձայն զուրկ ըլլայ նա « գիտական նշանակութիւնից » : Ուստի պիտի թուեմք աստ մեր յարգելի քննադատին առարկութիւններն մի ըստ միովէ, ու պիտի քննեմք անոնց արժէքն :

Տիար Բ խալաթեանց իր յառաջաբանով կը յուզէ Խորենացոյ հեղինակութեան հարցն, անշուշտ զովաւ անցողակի կից մը տալով և մեզ՝ որ մեր պատմահօր գործոյն և յիշատակութեանց վրայ կը յենումք երբեմն, ու կը յաւելու թէ՛ « Հեռուն չէ այն ժամանակը երբ մեր պատմահայրն իր վերջնական դատաւճիռն կը ստանայ » : Մենք կը կարծեմք թէ՛ ընդհակառակն մերազնեայ և օտարազգի բանասիրաց որպէս Հ. Պարոնեանի, Հ. Բ. Սարգիսեանի, Պ. Ս. Մալխասեանի, Նիկողոսկիի, Կոնիբերի և նմանեաց լուրջ ուսումնասիրութիւններն պիտի վերահաստատեն Խորենացոյն՝ երբեմն գիտնոց որպէս Գուտշմիդի, Կարրիէրի, Գ. Խալաթեանցի, և առ հասարակ վիէննայի միթթարեան Հարց և այլոց կողմանէ թեթեւ քննութեամբ՝ խախտուած վարկն, որոյ յուսոյ նշոյլներն սկսած իսկ են տեսնուիլ :



Տիար Բ. Խալաթեանց երբեմն խնդրոց մասին՝ Տիար Կ. Բասմաջեանի համակարծիք ու հետեւորդ տեսնելով զմեզ՝ կարծես աւելի կը բորբոքի ու ուժգնօրէն զարնել կը փորձէ, յորոց դիւրին է գուշակել թէ՛ մեր փարիզաբնակ հմուտ բանասէր բարեկամի հետ հաշտ չէ, ու այս առթիւ անոր հետ հաշիւ յարդարել կ'ուզէ:

Մեր քննադատն իր յառաջաբանում խոստովանելով որ « Հարկաւ նիւթի աղքատութեան շնորհիւ ուսումնասիրաց առջեւ լայն ասպարէզ կը բացուի զանազան հետաքրքրական, շատ անգամ միմեանց հակասող, երբեմն սրամիտ կամ խորիմաստ ենթադրութեանց », աննորոզ կը գտնուի մեզ երբ ենթադրութեանց կը դիմեմք, շատ անգամ նոյն իսկ գոցէ կասկածականով, ինչպէս պիտի տեսնամք ներկայ պատասխանիս մէջ:

Չկրցինք հասկանալ թէ՛ ինչո՞ւ մեր քննադատն փոխան գործիս էջ առ էջ հետեւելու՝ անոր Ա. Մասի մէջտեղէն կը սկսի, ու ապա կը դառնայ այդ մասի առաջին էջերուն՝ աշխարհագրական բաժանմանց խնդրոյն, գուցէ գործին իր տեսակէտով աւելի տկար նկատուած կողմէն սկսելով՝ ընթերցողին վրայ անմիջապէս մեծ ազդեցութիւն մը ներ-

գործելու մտօք է, զի այդ աշխարհագրական բաժանմանց հատուածի փոքր ինչ հաւանիլ կը ձեւանայ՝ ինչպէս պիտի տեսնամք:

Սակայն ինչո՞ւ այսպէս դեղեւիլ, սկսիմք ընդհուպ մեր գիտուն քննադատի առարկութեանց պատասխանել:

Ա. — Տիար Բ. Խալաթեանց կ'առարկէ թէ՛ պարտիմք յիշատակել և հայերու հնագոյն հայրենիքի մասին Քիփէնթի կարծիքն որ « Արաքսի հովիտը, վանայ ծովի հարաւ արեւելեան ափերը և Արածանիի վերին հոսանքը կը համարէ »: Դիտել կու տամք մեր քննադատին թէ՛ մենք այլ պատմաբանից նման կ'ընդունիմք արդէն երկրին մի բնիկ ժողովուրդ, զոր Արարտեան կամ Որարտեան կ'անուանեն և որոց գոյութեան մասին որ և է կասկած չկայ: Այդ ժողովուրդն կ'ակնարկէ արդէն Քիփէնթ, զոր աւելորդ իսկ է յիշատակել. և արդէն այդ աշխարհագրի տուած ոահմանն մեր բնագաւառի կեդրոնն է, իսկ մենք եկ ժողովրդեան մասին տուած եմք գիտնոց կարծիքներն:

Բ. — Կիմմերեաններու ի Փոքր-Ասիա մուտքն պատմիչք ընդհանրապէս Պալքանեան թերակղզիէն կը կարծեն<sup>1</sup> ու մենք

1. Niebuhr, Maury, d'Arbois de jaubainville, Abel, Maspero.

այդ վեժամասնութեան հետ այդպէս նկարագրած ենք՝ առանց նկատողութեան աննելու վիճարէնի կարծիքն որ կովկասի լեռնաշղթայէն մուտք գտած կը համարի. հետեւելով անշուշտ Հերոդոտի՝ որ կովկասիոյ լեռանց արեւմտեան ստորոտն քերելով ու սեւ ծովու եզրերն հետեւելով՝ իրենց հայրենիքէն մինչ Փափլակոնիա եկան ու հաստատուեցան կ'ըսէ: Այս ընթացքն բնական չկրնար համարուիլ, ուստի և չենք կրնար վիճարէնի հետեւելով կիմեերեաններն հիւսիսէն եկած համարիլ ու ըսել թէ՛ սոքա ուրարտեան ժողովուրդն երկուքի բաժնեցին, մին դէպ Արեւմուտք և միւսն Հարաւ — Արեւելք մղելով:

Գ. — Արդարեւ չենք յիշած Քոէչմէրի անունն որ կ'ենթադրէ թէ՛ Հայք ի Փոփուզիոյ և ի Թրակիոյ եկած են. բայց այդ կարծիքն գործոյս մէջ երկիցս յիշատակուած է (էջ 7 և 8), և որ շատերու (Եւզոկսիոս, Հերոդոտոս, Մայիօ, Լեման, և այլն) կարծիքն է արդէն:

Դ. — Չենք յիշատակած և Միւռայի անորոշ կարծիքն որ Հայոցս համար կամ երկրի բնիկներն են կ'ըսէ, և կամ Ասորեստանի անկումէն վերջն Արեւելքէն և կամ Արեւմուտքէն եկած ժողովուրդ մը, զի մեզ համար նշանակութիւն չունին այսպիսի են:

Թաղրական տարտամ գաղափարներն այլանց որ և է փաստի, և Միւռա միակն է կարծեմ ի գիտունս՝ որ Հայոցս եկ տարրին Արեւելից գալն կ'ենթադրէ:

Ե. — Մեր Ազգ. մատենագիրք արդարեւ Ազաթանգեղոսէն սկսեալ «Տուն Թորգոմայ» և «Ասքանագեան» ցեղ՝ իբր հոմանիշ կը համարին Հայ ազգի, սակայն այդ մասի սխալն արդէն բացատրուած, և ապացուցուած է թէ՛ մեր Աստուածաշունչի «Թորգոմայ տուն» և այլոց Togarmaն մասնաւոր երկիր մ'է Հայաստանի հարաւ – արեւելեան կողմն (Քիփէոթ, Բասմաջեան), իսկ մեր սուրբ Գրոց «Ասքանագն» ու այլոց Askenas կամ Աշկինագն՝ Միսնիի մօտ փոքր իշխանութիւն մ'է, զոր և իբր այդ յիշատակած եմք մեր գործի մէջ ծանօթութեան ձեւօք (էջ 17), առանց ծանրանալու: Չէի կարծեր որ գրութեանս պէս ուրուագծի մը մէջ պէտք կար անդրադառնալ այս խնդրոյ մասին, և անգամ մ'եւս ցոյց տալ այդ երկու անուանց մեր ցեղական անուան հետ հոմանիշութիւն չունենալն:

Քանի որ մեր քննադատն կը ծանրանայ այս խնդրոյ վրայ՝ ուստի բացատրեմք թէ՛ ինչո՞ւ մեր նախնիք գործած են այս սխալն:

Մեր առաջին քրիստոնեայ նախահայրք թունտ կրօնասէր՝ ուզելով իրենց ազգին ծագումն գտնալ ի սուրբ Գիրս, Մննդոց գրքին մէջ առ այդ ունայն պրպտումներէ ետք՝ կը տեսնան որ իրենց բնագաւառի դրացի երկու փոքր ազգերու՝ Ասքանազեանց և Թորգոմեանց ծագումն տրուած է (Մննդոց Ժ. 3) սապէս, « Եւ որդիք Գամերայ՝ Ասքանազ և Բիբաթ և Թորգոմա », ուստի և կը համարին թէ՛ Հայերն այս երկու դրացի ցեղերէն տարբեր ծնունդ չեն կրնար ունենալ, ուրեմն և Հայկն Թորգոմայ զաւակն կը համարին<sup>2</sup>, որով և Ասքանազ կ'ըլլայ Հայկայ հօրեղբայրն, ուստի և Հայկայ սերունդն կը կոչեն Թորգոմեան և ազգակից Ասքանազեանց : Միւս կողմանէ իրենց այս ենթադրութեան հաստատութիւն մը կը տեսնան Երեմիայի (ԵԱ. 27) « Պատուէր տուք յինէն Արարատեան թագաւորութեանց և Ասքանազեան

1. Նոյի Յարեթ որդւոյ զաւակն :

2. Եթէ Հայկն Աստուածաշունչ գրոց Գամերայ զաւակն Յարեթի որդին համարիմք՝ սա Նոյի թոռնորդին կ'ըլլայ, մինչդեռ ըստ Խորենացւոյ՝ Գամերի թերաս որդւոյն զաւակն է Թորգոմ, որով և Հայկ Նոյի թոռան թոռն կ'ըլլայ : Այս թերասն յիշատակուած չէ սուրբ Գրոց մէջ : Այս խնդիր մեր նիւթէն դուրս է, ուստի աւելորդ է առ այս աւելին գրել աստ :

գնդին » խօսքն, յորում կը տեսնան Մարգարէին բերնօք Աստուծոյ հրամանն ուղղեալ Արարատեանց (իմա Թորգոմեան տան) և Ասքանազեանց՝ այսինքն Գամերայ երկու զաւակաց սերնդոց՝ ի կործանումն Բաբելոնի:

Ծանօթ է բանասիրաց թէ՛ այս հատուածն Եբրայերէն բնագրին մէջ սապէս է<sup>1</sup> « . . . հրաւիրեցէք ի վերայ դորա զազգս, կոչեցէք ի վերայ դորա զթագաւորութիւնս Արարատայ, Մինւոյ և Ասքանազայ . . . »: Յորում կը տեսնուի թէ մարգարէն կոչ կ'ընէ ոչ միայն Արարատեանց և Ասքանազեանց՝ այլ և Մինւոյ երկրին՝ որ Արարատեանց դրացի մի այլ հայկական իշխանութիւն էր: Ասքանազեանք անշուշտ դրացի են միւս երկու իշխանութեանց, զուցէ և դաշնակից այն տեն, և « զորս շփոթելու չէ Բիւթանիոյ միւս Ասքանազեանց հետ՝ որոնք իրօք փոխզական սերնդէ էին<sup>2</sup> »:

Իսկ գալով Թորգոմայ երկրին կամ տան (Եբրայերէն Թոգարմահ և ասորեստաներէն Թոգարիմա) ինչպէս ըսինք Հայաստանի Հա-

1. Տես ի ծանօթութիւնս Աստուածաշունչի՝ հրատարակեալ սուրբ Գրոց ընկերութեան կողմանէ, Պաղատական տպարանէն Կ. Պոլսոյ, 1895ին:

2. Բասմաշեան, Բազմապեպ 1899 Փետր. էջ 65:

րաւ — Արեւելեան կողմն երկիր մ'է, հաւանականաբար սեպաձեւ արձանագրութեանց Tilgarimma ամրոցին կողմերն։

Մեր նախնեաց այս տեսութեան հետեւանօք Ազգ. մատենագրութեան մէջ յենք զմեզ անուանած եմք « Որդիք Թորգոմայ », « Տուն Թորգոմայ », « Թորգոմեան ազգ » :

Աստուածաշունչ գրոց այս մասին մի քանի խօսքերն երբէք հակառակ չեն թուիր մեզ, զոր օրինակ, Եզեկիէլ « Տունն Թորգոմայ ի ծագաց Հիւսիսոյ » կ'ըսէ (ԼԸ. 6), և այլուր Թորգոմայ տունէն ձիեր և ջորիներ ի Տիւրոս բերուիլն կը յիշատակէ (ԻԵ. 14), զի արդարեւ Թորգոմեանց իրկիրն Ասորեստանի համար հիւսիւս էր, և թէ անդ որպէս և ի մեզ ձիաբուծութիւնն և ջորեբուծութիւնն ծաղկած էր, և այսօր իսկ է։

Չ. — Քննադատս կը մեղադրէ զիս որ Հայոցս գանկի չափերու մասին որ և է յիշատակութիւն շեմ ըրած։ Բ. Խալաթեանց ինք իսկ կը խոստովանի թէ այդ գիտութիւնն « դեռ նոր է և եզրակացութիւններն անհաստատ են » և կը յաւելում թէ՛ տարբեր գիտնոց կարծիքներն իրարու հակասական են, այնպէս որ նախապատիւ է գոնէ առայժմ բոլորովին լռել այդ մասին ինչպէս ըրած

եմք: Արդարեւ ոմանք Կարձագոռախ (Brachycéphale) կը համարին զնախահայս ինչպէս արիական ազգերն, այլք երկարագոռախ (Dolicocéphale) կը կարծեն երկրին հին բնիկներն, ինչպէս սեմական ցեղերն, իսկ ուրիշներ մին թէ միւսն կը գտնեն հիներու մէջ, և այս երկուքի խառնուրդով միջագոռախներ (Mésitocéphale) ալ, որով և անգամ մ'եւս կը հաստատուի թէ՛ դեռ ժամանակն եկած չէ այս մասին վճիռ արձակելու:

Եթէ օր մը կարելի ըլլայ երկրի վաղեմի բնակչաց և եկ ժողովրդեան գանկի ձեւերն որոշել, մեծապէս լուսաբանուած պիտի ըլլայ և եկ ժողովրդեան ուստի եկած ըլլալու և որ ցեղի պատկանելու հարցն:

Մենք մի այլ գործի պատրաստութեան առթիւ՝ պէտք ունեցանք գծել Փոքր Ասիոյ ցեղերու մարդաբանական քարտէսն, առ այդ շատ մը մարդաբան հեղինակաց գործերն թղթատեցինք, սակայն հնար չեղաւ մեզ մեր նպատակին հասնելու. ուստի և այս պատմական նախափորձի առթիւ աւելորդ համարեցինք այդ գիտութեան զիմել՝ որ դեռ գոնէ մեր բնագաւառի համար լաւ ուսումնասիրուած չի, և նոյն իսկ ըստ քննադատիս « կարծեաց այս տարբերութիւնն կ'ապացու-



ցանէ որ խնդիրն տակաւին անօրոշ դրութեան մէջ է » :

Է. — Գալով մեր լեզուին ոչ թէ՛ ըստ մեր քննադատի ապացուցուած է թէ՛ Հնդիկ եւրոպականի մի առանձին անդամն է, այլ և գրեթէ համարժէք իրաւունք ունենալ կը կարծեն անոնք՝ որ զայն իրանականի մի ճիւղն կը համարին, կան ալ որ Գուրանական լեզուաց փոսմբէն կ'ենթագրեն (?) և ուրիշներ նոյն իսկ սեմական (?) : Մինչեւ որ վանեան սեպաձեւ արձանագրութիւնք չկարգացուին՝ ներելի չէ որ և է վճիռ արձակել, ոչ բնիկ ժողովրդեան և ոչ ալ եկերու լեզուի մասին : Ուստի և մեր գրութեան մէջ վաղեմի ժողովրդեան լեզուի նկատմամբ գիտնոց կողմանէ եղած զանազան կարծիքներն թուելէ ետք՝ կը յաւելուի թէ՛ « Ժամանակն հասած չէ դեռ այս կնճոտս հարցի մասին վճիռ արձակել » նոյնն կը կրկնեմք և աստ :

Ը. — Մեր բնագաւառի վաղեմի բաժանմանց մասին մեր գրածին նկատմամբ Տիար Բ. Խալաթեանց կ'ըսէ թէ՛ հազիւ կարող է աջող համարուիլ » : Մեր ընդդիմախօսն ընդունելով հանդերձ Ուրարտիոյ վանայ ծովուն հիւսիսային կողմն գտնուիլն, և Բիանայի երկրին գոյութիւնն իր Տօսպ (վան) մայրա-

քաղաքում, չկարծե՛ր որ վանայ ընդարձակ տէրութեան կից կը ծաղկէր մի առանձին Ուրարտեան իշխանութիւն » : Մենք ըսած չեմք սակայն որ այս երկու իշխանութիւններ մի և նոյն ատեն ծաղկեցան . ո՛չ, այլ՝ երբ Ուրարտուի գերիշխան պետութիւնն արկարացաւ՝ իր դրացին Բիանայի պետութիւնն զարգացաւ ու զահերէց եղաւ : Այդ իշխանութեանց սահմաններն հրնային և փոփոխութեանց ենթարկուիլ , որով Սազմանասար Բ. Խուբուսկուի իշխանութիւնն նուաճելէ ետք կրնար վանայ ծովուն Արեւմուտքէն Ուրարտիա մտնել, առանց Բիանայէն անցնելու՝ որ այն ատեն փոքր և երկրորդական իշխանութիւն մ'էր :

Թ. — Մենք Ուրարտու բառն ըստ Ասորեստանեայց (լեզուի) շարձր — երկիր ըսել է գրած եմք , հետեւելով Սէյսի՝ որ իբր ասորեստանագէտ հեղինակութիւն մ'է : Մեր քննադատն կը դատապարտէ զմեզ առ այս , ըսելով թէ՛ « բաւարար հիմք » չունիմք ու ինքն կը յաւելու թէ՛ Խորենացույ « երիցս յիշած Որդուհիք նախարարութեան տօհմը թերեւս իւր անուան մէջ Ուրարտեան ցեղերից մէկի խուլ յիշատակն պահած է » : Կարծեմ թէ մենք աւելի իրաւամբ կրնամք

իրենն ըսել թէ՛ ինք երբէք հիմք չունի այդ ենթադրութիւնն ընելու, և աւելի հաւանական է որ սեպաձեւ արձանադրութեանց իր-դուանի բառն եղած ըլլայ Որդունիքն, որպէս կարծէ Տիար Բ. Բասմաջեան (Բանասէր Հանդէս 1902 էջ 251):

Մենք կրկին Մէյսի հետեւողութեամբ Նաիրի՛ « Գետք կամ Գետոց աշխարհ » կը նշանակէ ըսած ենք: Մեր քննադատն ըստ Ֆո. Տելիշ և Վինքլէտ ասորեստանագետնե-րու սխալ կը համարի այդ թարգմանութիւնն: Արդ կը հարցնեմ Տիար Բ. Խալաթեանցի թէ՛ ինչո՞ւ Մէյսի թարգմանութիւնն սխալ կը համարի և Ֆո. Տելիշինն ու Վինքլէտինն ուղիղ:

ԺԱ. — Նաիրիին համար ըսած ենք թէ՛ կը համապատասխանէ « Խորենացւոյ Աղ-ձնիք և Ծոփք նահանգաց » յաւելլով ի ծա-նօթութեան (էջ 4) թէ՛ Սաղմանասարէն ա-ռաջ Նաիրին շատ մեծ էր և մինչ Բարձր-Հայք ու Վանայ ծովն կը ձգուէր »: Տիար Խալաթեանց կ'առարկէ թէ՛ « Նաիրին շատ աւելի մեծ էր ու երբեմն Վանայ ծովի ա-րեւմտեան ափերից մինչեւ Որմիոյ ծովից արեւմուտքն կը ձգէր » առանց նկատի առ-նելու մեր ծանօթութիւնն, որ գրեթէ նոյնն կը հաստատէ:

**ԺԲ.** — Մենք գիտնոց մեծամասնութեան հետ Մուսասիր երկրի համանուն քաղաքն Մուշն համարած ենք. նոյն իսկ Բրոֆ. Գ. Խալաթեանց<sup>1</sup> բաւական հաստատ կերպով ընդունուած աշխարհագրական անուններու կարգն կը դասէ Մուսասիրի Մուշ ըլլալն: Կրնայ ըլլալ որ Մուսասիրն ըլլայ մի այլ քաղաք, սակայն Բ. Խալաթեանցի տուած փաստերն անզօր են զայն փոխադրելու համար մինչ Ասորեստանեայց սահմանազլուին, զի ընդ մէջ Մուսասիրի և Ասորեստանեայց Նաիրիի երկիրն կայ: Եթէ իր տուած օրինակաց մէջ Ասորեստանեայց վեհապետներն կրցած են ընդհուպ Մուսասիր մանալ՝ զի արդէն Նաիրին իրենց հպատակեցուցած էին, և իրենց երկրին կցած:

**ԺԳ.** — Մենք ըսած ենք թէ՛ Եգիպտացիք 16րդ դարուն թուումէս Գ.ի օրով (1560 Ն. Ք.) տիրեցին և յեր երկրին ու դար մը վերջ 1440ին ատեններն անտի քաշուեցան: Մեր ընդդիմախօսն կ'ըսէ թէ՛ « Եգիպտացւոց քաղաքական ազդեցութիւնն Հարաւային Ա-

1. « Հին հայաստանի մի քանի աշխարհագրական անուններու մասին . . . » յօդուածն, Բանասէր 1900 պրակ Դ:

սորիքից հետու շանցաւ » : Պատմագէտք՝ յորս  
 և Մասբերօ, Թուամէս Գ.ի Հիւսիսային Ասորիքն  
 գրաւած ըլլալն կ'ընդունին, զի տիրած  
 Բօսանու աշխարհն Ասորոց և Միջագետաց  
 հիւսիսային կողմերն կ'իյնայ : Աւելի վերերն  
 ելած ըլլալուն մասին որոշ տեղեկութիւնք  
 կը պակսին . սակայն երբեմն պատմաբանք  
 որպէս Բրագշ ի շարս այս աշխարհակալի տի-  
 րած երկրաց յիշատակուած Բմէնէնն Արմե-  
 նեան ըլլալն կ'ենթադրեն :

Մինչեւ որ հաստատուն ապացոյցներ չու-  
 նենամք Բմէնէնի բուն նշանակութեան մա-  
 սին շեմք կրնար հրատարիլ այս կարծիքէն,  
 մանաւանդ որ մենք Եգիպտական քաղա-  
 քակրթութեան հետքեր կը տեսնեմք ի մեզ,  
 որպէս ի ստորեւ պիտի ըսեմք : Մեզ հետ  
 է այս մասին ի մերայնոց Տիար Բասմա-  
 շեան (Բանասէր, 1899 Գիրք Ա.) :

ԺԴ. — Ըսած եմք թէ՛ Հայկական իշխա-  
 նութիւնք Զրբ դարուն գաշնակցական միու-  
 թիւն մը կազմած էին իրենց գլուխ ունե-  
 նալով Արամէ՛ Ուրարտիոյ թագաւորն :

Մեր քննադատն կը մերժէ ընդունիլ մի  
 ազգային գաշնակցութիւն յառաջ քան Սա-  
 րիդուրիս Ա. և Արամէի յաղթուիլն անոր իշխա-  
 նութեան իսպառ բարձումն շնշանակեր կ'ըսէ :

Եթէ արդարեւ այսպիսի դաշնակցութիւն մը գոյութիւն ունեցած չըլլար՝ Բնչպէս Նաիրիի և այլ փոքր իշխանութիւնք առջի բերան այնչափ ուժգնօրէն դիմադրած կ'ըլլան Սաղմանասար Բ.ի, և Բնչպէս Արամէ՝ լոկ արքայիկ մը՝ կը յաջողի ճակատիլ Ասորեստանեայց վեհապետին դէմ, ու կը պարտաւորէ զայն աւելի կարեւորագոյն բանակներով իր վրան գալու։ Խուբուշկուն՝ Նաիրիի վիճակներէ մին՝ իր համանուն ամուր քաղաքան անշուշտ այս դաշնակցութեան վրայ յենլով յանդգնեցաւ դիմադրել Ասորեստանեայց զօրաւոր բանակին։

Նաիրիի մէջ Խուբուշկու գլխաւոր քաղաքի մը գոյութիւնն՝ երբէք պատճառ մը չէ Արամէի այս դաշնակցութեան գլուխն գտնուած ըլլալուն, և ոչ ալ Արամէի մահուան չյիշատակուիլն, ու անոր Աստուածոց գերի տարուած չըլլալն կարող է Արամէի իշխանութեան իսպառ բարձուած չըլլալուն մի ապացոյց համարուիլ։

Այս դաշնակցութեան մասին մեզ համակարծիք է և ի մերայնոց Հայր Սանդալճեան<sup>1</sup> . իսկ Արամէի չարաչար յաղթութեամբ իր

1. Հանդես ամսօրեայ 1901ի Մարտ-Ապրիլ Թիւն։

ցեղի հարստութեան վերջ գտնելուն մասին մեզ կը ձայնակցին՝ վերոգրեալ մերագնեայ գիտունէն զատ Տիար Բասմաջեան<sup>1</sup> և եւրոպացի պատմագիրք յորս և Մասբերո<sup>2</sup> :

Մեր քննադասան Արամէի համար կ'ըսէ թէ՛ « Արամէն յանկարծակի հանդէս է գալիս պատմութեան մէջ և նոյնչափ յանկարծակի անհետանում » : Զարմանալի է արդարեւ Բ. Խալաթեանցի գաղափարն : Կարելի է միթէ կարծել թէ յանկարծ երեւան ելած որ և է անձ կարենայ իշխանութիւն մը հիմնել, ու այնչափ զօրաւոր ըլլալ՝ որ չափուի բազմապարեան հզօր կայսրութեան մը բանակներուն հետ : Եթէ իրօք է այդ՝ պէտք է զայն ի շարս հրաշից դասել և Արամէն աշխարհի ամենէ մեծ վարչագէտն ու պատերազմիկն հռչակել, և կարծեմ ի պատմութեան դեռ այդպիսի մի օրինակ տեսնուած չէ : Արդարեւ Արամէի նախորդաց անունն մեզ անծանօթ է, սակայն գիտեմք թէ՛ Ուրարտացիք ԺԲ. դարուն իսկ չափուած են Թագազաթ Փաղասար Ա.ի հետ և այդ հզօր Ասորեստանցւոյն դիմադրելու համար ար-

1. Բանասեր 1902 Յունիս :

2. Histoire ancienne pag. 427.

դէն բաւական կազմաւորեալ իշխանութիւն մը ունեցած ըլլալու էին<sup>1</sup> :

ԺԵ. — Մենք ալ Ձեզ հետ կը հարցնեմք թէ ո՞ր է Լուդիպրին. չեմք յանդգնիր զայն թագաւոր ենթադրել և Արամէի յաջորդ, ինչպէս կ'ընեն Սէյս և Հայր Սանդալճեան. կը կարծեմք շատերու հետ թէ՛ սա մի այլ ցեղի կը պատկանի և որոյ զաւակն Սարի-դուրիս Ա. մի տարբեր հարստութեան հիմնադիրն է, որ շուրջ 828ին ատեններն իր արժոն Տուսպաս (Վան) փոխադրեց:

ԺԶ. — Բ. Խալաթեանց չներեր մեզ որ Խորենացոյ խօսքն ընեմք, ու անոր ներկայացուցած մի քանի հայկազն իշխանաց՝ սեպաձեւ արձանագրութեանց Բիանայի Թագաւորաց հետ նոյնութիւնն հաստատել ջանամք, ինչ որ մեզմէ առաջ ուրիշներ ալ ըրած են. ո՛չ, նա կը պահանջէ որ մեր պատմահօր անունն իսկ չտամք. սակայն մենք երբ մեծ նմանութիւններ կը տեսնամք մեր պատմահօր գրածին և վիմագրոյմ արձանագրութեանց իշխաններու միջեւ՝ չեմք կարող զայնս երեւան չհանել, և նորութեան

1. Տես առ այս Տիար Կ. Բասմաջեանի Note on the van Inscription, յօդուածն Journal of the royal Asiatic Societyի 1897ի Յուլիտի պրակին մէջ:



Հետեւած ըլլալու համար բարձիթողի ընել խորենացին, թող որ մեզնից առաջ այդ առնուններու ոմանց նոյնացումն բրած են արդէն ուրիշներ: Նիկողոսկին արդէն Արգիշտիսն Արագած կը համարի և որ արդարեւ Արմենակայ երկրորդ անունն է ըստ խորենացւոյ: Սարիտուրիս Բ.ի Արամայիս, Ռուսա Ա.ի Հրաչեայ, և Ռուսա Բ.ի Սկայորդի ըլլալուն համար չունենալով բաւական զօրեղ փաստեր՝ արդէն հարցական նշաններով դրած եմք (էջ 12, 13, և 14):

ԺԷ. — Քսենոփոնի՝ Կիւրոսի խրատ առնուն գործն շատեր վէպի ձեւօք իրական պատմութիւն կը համարին. ինչո՞ւ մենք չօգտուիմք անկէ, մանաւանդ երբ շատ մասերու մէջ համաձայն է նա մեր պատմահօր աւանդածին: Քսենոփոն Տիգրանի մասին կը խօսի իբր մի արքայազուն իշխան՝ առանց տալու անոր թագաւոր հօր անունն՝ զոր Երուանդ կ'անուանէ մեր պատմահայրն: Ինչո՞ւ Քսենոփոնի այդ գործէն՝ իբր ժամանակակից մի երկէ՝ չօգտուիմք, ու չջանամք նովաւ ամբողջացնել խորենացւոյ այդ մասին պատմածներն, նամանաւանդ երբ անոնց միջեւ նմանութիւն և համաձայնութիւն կը նշմարեմք:

Նոյնն կրնամք ըսել և Վահագնի համար, որոյ գործերն մեզ կը պատմեն սեպածեւարձանագրութիւնք, առանց անոր անունն տալու, զոր մեզ կ'աւանդէ մեր պատմահայրն: Այս քաջարի հայկազն իշխանն՝ ըստ սեպագիր արձանագրութեանց իսկ՝ կը զիմադրէ ու երիցս կը յաղթէ Դարեհ Առաջնոյ անյաղթելի բանակին. և միայն Պարսից արքայից արքային Էրտ արշաւին տեղի կու տայ, սակայն փորձելով միշտ թօթափել իր լուծն:

Այսպիսի յանդուգն ու կորովի իշխանի քաջագործութիւնք կ'արժէր որ Աստուածացունէին զայն և ինչ որ ըրաւ ժողովուրդն յետ անոր մահու: Եւ միթէ սա սուլորաբար տեսնուած մի երեւոյթ չէ քաջարի իշխաններու համար, և միթէ ներելի և Վահագնը դիցարանական և առասպելական համարել՝ պաշտուած ըլլալուն համար: Գուցէ այս դիցագոյնին բուն անունն Վահագն չէր, այլ ապա իր քաջագործութեանց համար տրուեցաւ իրեն այս անունն կամ մականունն, որ այնչափ կը նմանի Աւետական վերիտրականին կամ վիտական Ագնիին կամ վահն-Ագնիին որ պատերազմի ու յաղթութեան ոգին կը ներկայացնէր, և որոյ մասին երգեր հիւսուեցան ու երգուեցան:

ԺԸ. — Վահագնի իբր յաջորդ՝ Խորենացւոյ առած իշխանաց շարքին՝ մինչեւ Վահէի համար ըսած եմք որ հաւանականաբար Հայաստանի հիւսիսային արեւելեան կողմն Երասխի և Կուրի հովտաց միջեւ կ'իշխէին . զայդ ցոյց տան Յունաց պատմիչներու խօսքերն՝ , մի և նոյն գրութիւններէ այնպէս կ'երեւի թէ՛ սոքա հարկատու էին պարսիկ իշխանութեանց որ շատ զօրաւոր էր այդ տեղներն , և նոյն իսկ Հայաստանի հարաւային և արեւելեան մասերուն տիրած էին ու զայնս կցած իրենց իշխանութեան՝ որոյ 11<sup>րդ</sup> Նահանգն կը ներկայացնէին :

ԺԹ. — Ազգի մը քաղաքակրթութեան պատմութիւնն բնականաբար կը բաժնուի այնչափ ժամանակամիջոցի՝ որչափ անգամ որ իրեն տիրող և կամ իրեն հետ երկարատեն շփում ունեցող ժողովրդեան մը ազդեցութիւնն կրած է : Արդ՝ գործիս պատմական մասին մէջ քանի որ տեսանք թէ՛ հաւանականաբար ԺԶ դարէն մինչ ԺԵ եզիպտական տիրապետութեան տակ գտնուած եմք , ԺԵ.<sup>էն</sup> մինչ է Ասորեստանեայց հետ

1. Ս. Պալասանեան պատմ. Հայոց էջ 63. և Տէրզերական պատմութիւն Հայր Գաթրճեանի :

շարունակական շփումներ ունեցած հմք, ապա Մարա – Պարսկական կայսրութեան, հուսկ ուրեմն Մակեդոնացի Յունաց ու աւնոնց յաջորդից, ուստի և մեր ուսման առարկայ միջոցն պարտիմք բաժնել այնչափ ժամանակամիջոցներու՝ շմոռնալով և յառաջ քան եգիպտական տիրապետութիւնն իբր նախնական ժամանակ յիշատակել:

Այս վեց շրջաններէ առաջնոյն մասին խոսստովանելով մեր տգիտութիւնն, մի քանի հաւանական ենթադրութիւններ միայն ըրած հմք երկրի քաղաքական վիճակին և ժողովրդիկեան կրօնի մասին: Գալով երկրորդին՝ զոր շրնդունիր մեր քննադատն, զի ինչպէս տեսանք եգիպտական տիրապետութեան մը գոյութիւն իսկ չգոյ կը համարի. իսկ աւնոնց հմտութեան և հաւատալեաց ի մեզ թողած հետքերու գալով՝ մեր ցոյց տուած օրինակներն ու ըսածներն զօրաւոր չգտնար, առարկելով թէ՛ գարեջուրի պատրաստութիւնն Ասորեոտանեայք ալ գիտէին (զոր ըստ մեզ մի և նոյն տիրապետութեան ատեն յԵգիպտացուց ուսան), թէ՛ կենդանապաշտութիւնն ամէն նախնական ժողովրդեան մէջ կար, բայց կը լռէ մեր երրորդ և զօրաւոր փաստի համար, այն է սօրական կամ Շնիկ աստեղ շր-

ջանի հմտութեան նկատմամբ, զոր ուսած և որդեգրած են Հայք Եգիպտացւոց և զայն Հայկայ յուսան անուանած են :

Առանց քաղաքական շիման՝ շեմք կարող երեւակայել մի այլ միջոց՝ որով կարելի ըլլայ Եգիպտացւոց տոմարագիտական հմտութիւնն մեզ անցնիլ : Աւելի բնական էր որ մենք մեր դրացի Ասորաբաբելական ազգաց տոմարական գրութիւնն ընդունած ըլլայինք քան թէ՝ Եգիպտացւոցն, այնչափ հեռու ազգի մը, նամանաւանդ որ մեր դրացիներն ոչ նուազ քան եգիպտացիս աստեղագէտք և տոմարագէտք էին . և առ այս ԺԶ. դարէն սկսեալ մեզ հետ դար մը եգիպտական լուծն կրելով հանգերձ՝ նախապատիւ համարեցին իրենց ազգային տոմարն շարունակել՝ քան որդեգրել տիրող ազգինն . սակայն նոյնն եղած չէ հաւանականաբար մեզ համար, որ զուրկ էինք դեռ գուցէ տոմարական հաստատուն գրութիւն մ'ունենալէ :

Ի. — Բ. Խալաթեանց կ'ընդունի Ասորաբաբելական քաղաքակրթութեան ազգեցութիւնն, սակայն չկարծեր թէ՝ դա ԺԵ դարէն սկսած է, և աւելի ուշ ատեններէ կ'ենթադրէ : Քանի որ Ասորեստանեայց արքայից գէպ հիւսիս առաջին արշաւն կը

սկսի ոչ թէ Տիգղատ Փալասարով՝ ինչպէս կ'ըսէ մեր քննադատն՝ այլ անկէ առաջ և նոյն իսկ Սաղմանասար Ա.ի (1330-1310) Նաիրիի և Մուսասիրի տիրապետելու փորձէն ալ առաջ՝ Ասուրուբալէտի որով (1400) որ տիրած է Սուբարի երկրին։ Այս երկիրն ըստ Հ. Անտալճեանի « Ծոփաց աշխարհին միջին մասն » կը ներկայացնէր։ Ուստի գոնէ այս ատեններու շփումներն կրնային Ասորբաբելական քաղաքակրթութեան ազդեցութեան արշալոյսն համարուիլ։ Արդէն մենք խոստովանած եմք թէ՛ այդ յարաբերութիւններն սերտ չէին թ. դարէն առաջ (էջ 21)։

ԻԱ. — Մենք ըսած եմք թէ՛ Ասորբաբելական « կրօնն մեծ ազդեցութիւն գործած ըլլալ կը թուի. զի ի Հայս կը հաստատեմք այս շրջանին մէջ գրեթէ Ասորեստանեայց նման Աստուածութիւնք։ Արդարեւ անոնց բարձրագոյն երրորդութիւնն Սին, Շամալ, և Ռամանու ի մեզ ներկայացեալ կը տեսնեմք Խալդի, Արդենի և Տէիշբա անուանց տակ։ Ասոնց երկու վերջնոց մասին կասկած չկայ, թէ ի Մեզ և թէ Ասորեստանեայց համար Արեգական և Մթնոլորտի ներկայացուցիչ Աստուածութիւններ են։ Գալով առաջնոյն Խալդիին՝ որ մեր նախահարց

բարձրագոյն Աստուածութիւնն էր՝ թէպէտ  
 Լուսնոյ Աստուած ըսած չէ, սակայն մէկ  
 կողմանէ գիտելիլ թէ՛ այս երրորդութեան  
 երկու անդամներն նոյն են Ասորաբարեւոց-  
 ւոց Աստուածութեանց հետ, ենթադրեցինք  
 թէ՛ երրորդն ալ համարժէք եղած ըլլայ  
 նամանաւանդ որ շատերու կողմանէ Հայք  
 Լուսնապաշտ անուանեալ են, որով և ոմանք  
 նոյն իսկ Արմինի բառն երբայեցերէնով Ար-  
 Մինի՝ Լեանկ — Լուսնի թարգմանած են:

Մեր քննադատի յիշեցուցած Սիրարդի  
 Լուսնի Աստուածութիւնն յիշատակած եմք  
 յէջ 22 Մշակութիւն անուանելով զայն, որ  
 թէպէտ Ասորեստանեայց Լուսնի գաղափա-  
 րաննիշով կը գրուի, սակայն թէ մի գուցէ  
 անոր մի ստորագելիքի ներկայացուցիչն ըլ-  
 լայ ի մեզ:

Ասորեստանեայց կրօնի խորագրեցութեան  
 ապացոյց չէ՞ նաեւ մոլորակ Աստուածոց ի  
 Մեզ հաւանական ընդունելութիւնն՝ որոնց  
 միայն Լուսնթագի ներկայացուցիչ Մարդուկի  
 շուներն՝ Ասորեստանեայց « կենդանացուցիչ  
 դիակացն » մեր պատմագրաց մէջ Յարաշէզ  
 անուամբ կը ներկայանան, մի և նոյն յատ-  
 կութեամբ:

ԻԲ. — Տիար Խալաթեանց « Վերջին աս-

աիճանի չոր ցամաք» կը գտնէ Ուրարտեանց արուեստներու ընդհանուր պատկերն: Քննադատս կը մոռնայ արդեօք՝ թէ՛ նախափորձ ծրագիր մ'է մեր գծածն, ու վերջապէս մեր առ այս գրած տողերն մէջ բերելով՝ կը յաւելու թէ՛ գտնէ չեմ յիշատակած «Մինուասի հոշակաւոր ջրանցքներն»: սակայն թող ներէ մեր ընդդիմախօսն որ իրեն յիշեցնեմ թէ՛ Մինուասի կամ իր մօտ շինածներն աւելի ջրմուղներ էին և որք երկիցս յիշատակուած են, մին նոյն իսկ իր մէջ բերած հատուածի մէջ, և միւսն էջ 12, սապէս.

«սորա (Մինուաշ) թագաւորութեան առաջին տարիներն՝ մայրն Թարի-րիաշ իբրեւ խնամակալ կ'աջակցի իր զաւկին, ու այդ միջոցին շինել կու տայ Տոսպայ նշանաւոր ջրմուղներն՝ զորս Շամիրամայ կը վերագրեն»:

Քարաժայռից մէջ փորուած սենեակներն հեռի են ճարտարապետական և գեղարուեստական մեծ նշանակութիւն ունենալէ, և յայտնի չէ թէ դոքա արքայից գանձարաններ էին, ապաստանարաններ, թէ գերեզմաններ:

ԻԳ. — Մեր քննադատն կ'առարկէ թէ՛ սեպաձեւ արձանագրութեանց մէջ յիշուած յատուկ անուններու հաւանական արժէքով



ցանկին մէջ կան անուններ՝ որք զուրկ են « նոյն իսկ արտաքին նմանութիւնից » և այդ անուններն են Ուշի գուինի = Օշական, Ուիլիտու = Ուտի, Արգիստինիլի = Արագածոտն, Ռիշուանի = Ռշտունի:

Սակայն Տիար Խալաթեանց պէտք է գիտնայ թէ՛ այդ անուններու համարժէութիւնն արդէն ընդունուած է շատ մը գիտնոց կողմանէ, յորս և իր սաէպ յիշատակած գիտունն Նիկոլսկի, որոյ « Բեւեռագիր արձանագրութիւններ Ռուսաց Հայաստանում » գործոյն Բոսֆ. Խ. Յովհաննէսեանցի կողմանէ քաղուածաբար թարգմանութիւնն հրատարակեալ ի « Բազմալէպ » հանդիսի, և ի մասնաւոր տեսարակի (էջ 63) Ուշիտուինի՝ Օշական, և Ուիլտուի՝ Ուտի ըլլալն իբր ընդունուած ճշմարտութիւններն կը հրատարակէ: Հեղինակն Արգիստինիլի՝ Արագածոտն ըլլալն նոյն գործի մէջ ընդ երկար գրելէ ետք՝ իբր եզրակացութիւն կ'ըսէ (էջ 41) « Ուրեմն շատ բնական է սոյն բառի մէջ տեսնել Ուրարական Արգիշտի (Aragatz) ի Հայացումն, իսկ Արագածոտնի մէջ Argistihin »: Գալու Ռիշուանի = Ռշտունի ըլլալուն՝ Նիկոլսկի (էջ 63) հարցական նշանով կը յայտնէ իր կասկածն, սակայն զայդ ա-

ւելի հաստատական կերպով կ'ընդունի Տիար Բասմաշեան՝ և որ շատ յաջող կրնայ համարուիլ :

Այս առթիւ մեր հմուտ Բանասէրի մասին Չեր անարգական տողերուն նկատմամբ չեմ իսկ պատասխաներ, զի նա երբէք ինձ պէտք չունի իր դատն պաշտպանելու համար :

Ի՞հի. — Մենք մեր խնդրոյ առարկայ գրութեան մէջ եզրակացութիւնն միայն տուած եմք մեր « Ծագումն Հայ տառից » գործի, յորում ապացուցած եմք թէ՛ մեր այժմու գրերն փոքր ինչ ձեւափոխեալ Փիւնիկ գրեր են՝ մեծ մասամբ՝ որք վաղ ժամանակաւ մուտք գտած են ի մեզ և գործածուած, զորս կատարելագործեց ապա Մեսրոպ ու անոնց վրայ մի քանիններ՝ մեր դրացի ազգերէն առաւ ու այսպէսով մեզ տուաւ մի կատարեալ այբբենարան : Մեր պատմական ուրուագծի մէջ ըսած եմք թէ՛ այդ գրերն Փիւնիկեայէն մեզ անցան ձեռամբ Արեւմտից եկող եկ ժողովրդեան՝ ուր արդէն այդ Փիւնիկ-Փոփուքական գրերն ի գործածութեան էին՝ որպէս կը տեսնուի Դ.Ը գարուն (Ն. Ք.) Արեւմը-

տեան Հայոց վրայ իշխող Թիւիպազ իշխանի գրամներուն վրայ : Մեր ընդդիմախօսն առանց մեր տուած փաստերն հերքելու և մեր առ այդ գրած բուն գործին մէջ տրուած ապացոյցներն ցրելու, բացազանչութիւններով մեզմէ պարզ և անդրդելի ապացոյցներ կը պահանջէ. այս առթիւ անցողակի հարուած մը տալով և Տիար Բասմաջեանի՝ որոյ կարծիքն յիշատակած էինք այս մասին :

ԻԵ. — Մակեդոնացւոց ու ապա Սելևկեանց ու իրենց յաջորդներու շուրջ մէկ ու կէս դար մեր երկրի վրայ տիրելովն՝ անշուշտ այդ ժամանակամիջոցին իրենց յոյն քաղաքակրթութեամբ ու պաշտօնական լեզուաւ՝ ազդեցութիւն մը ներգործեցին, որ անշուշտ շատ աւելի զօրացաւ ապա Դ. դարուն՝ քրիստոնէութեան ի մեզ պաշտօնապէս մուտքով, յոյն կղերէ ի Մեզ գործունէութեամբ և աւելի ուշ Հայ ուսանողութեան Յունաց իմացական զարգացման կեդրոններն դիմելովն, որ այնչափ սովորական եղաւ ապա Ե. դարուն :

\*

Յուսամ թէ մեր համառօտ պատասխանն

Համոզվե՞ր եղաւ թէ մեր յարգելի քննադատին, և թէ բանասէր Հասարակութեան:

Կը սիրէինք որ այսպիսի ծանրակշիռ խընդրոց մէջ բանասէրք միմեանց օժանդակէին գործոյն մեծ գիծերն քննադատելով և լուսարանելով, և ոչ թէ մանրամասնութեանց և երկրորդական հարցերու մէջ տեսնուած առ երեւոյթս թերութիւններն և կարծեաց տարբերութիւններն խժրժելով՝ ապարդիւն վիճաբանութեանց տեղի ապին:

Կը կ'ըջեմք ներկայս յիշեցնելով մեր յարգելի քննադատին ֆրանսական սա առածն « La critique est aisé et l'art est difficile »:

UNIVERSITY OF MICHIGAN



3 9015 04146 7047